

КЛАСИФІКАЦІЯ ГОРОДИЩ X – XIV ст. СИРЕТО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ ЗА ПЛАНУВАННЯМ ОБОРОНИХ СПОРУД

© Возний І.П., 2006

На основі наявного археологічного матеріалу, здобутого на території Сирето-Дністровського межиріччя, розглядаються принципи розташування укріплених поселень на місцевості та взаємозв'язок зведення й форми оборонних споруд із топографічними умовами.

The article discusses the principles of the fortified settlements disposition in the region between the Rivers Syret and Dnister and interconnection of construction and forms of fortifications with topography based on the present archeological materials.

За формально-типологічною класифікацією, тобто за взаємозв'язком планової структури оборонних споруд і топографічними умовами їхнього розташування, всі городища Буковини можна розподілити на прості і складні. Більшість з них становлять прості, які обгороджені однією лінією, і лише в'їзди мали додаткові укріплення.

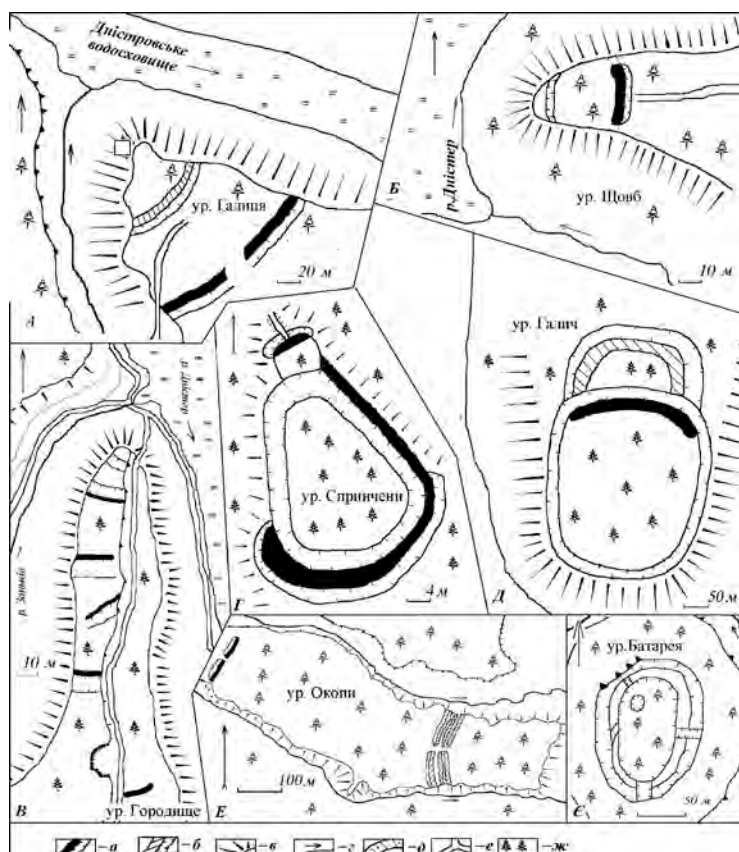

Рис. 1. Прості городища XII – першої половини XIII ст. Сирето-Дністровського межиріччя: А – Непоротове (Галиця); Б – Непоротове (Шоб); В – Перебиківці; Г – Чорнівка; Д – Недобовіці; Е – Снячів; Є – Рухотин; а – вал та рів XII – XIII ст.; б – вал та рів раннього періоду; в – схили пагорба; з – річка; е – вал XI ст.; ж – ліс

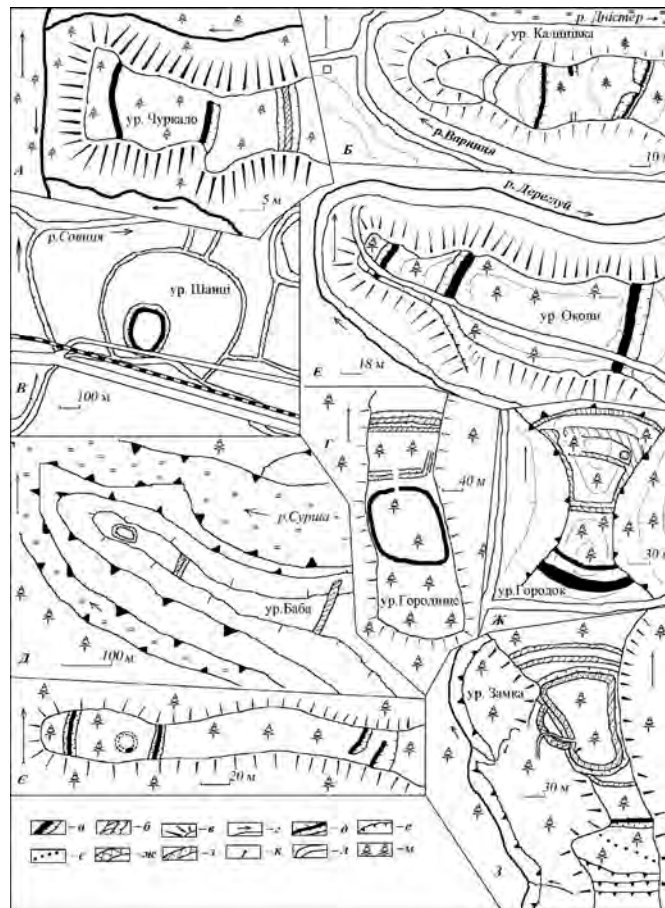

Рис. 2. Складні городища X – XIV ст. Сирето-Дністровського межиріччя: А – Васловіці; Б – Пригородок; В – Ленківці на Пруті; Г – Горішні Шерівці; Д – Ленківці на Дністрі; Е – Молодія; Є – Цецин; Ж – Карпівці; З – Коростувата; а – вал та рів XII – XIII ст.; б – вал та рів раннього періоду, в – схили пагорба; г – річка; д – вал ранньозалізного віку, що використовувався в XI ст.; е – вал невизначеного часу; є – сліди частоколу; ж – вал додаткової укріпленої лінії IX ст.; з – укріплення XI ст.; к – колодязь; л – дорога; м – ліс

Складні городища могли бути із суміжним розміщенням фортифікацій, коли укріплені частини розташовувалися одна біля одної в ряд та сумішним розташуванням укріплень, за якого одне охоплюється іншим [1]. До складних городищ із суміжним розташуванням укріплень відносяться городища Горішні Шерівці, Карпівці, Молодія, Коростувата (рис. 2, Г, Е, Ж, З). Прикладом складного городища із сумішними укріпленнями частинами є Ленківці на Пруті (рис. 2, В).

У плануванні городищ важливою деталлю є структура оборонних ліній. Вона буває розчленованою, коли ряди укріплень не прилягають один до одного й утворюють міжвалля, чи суцільною, коли між рядами немає проміжків. Найчастіше зустрічається розчленований варіант розміщення укріплень. При цьому використовувався прийом поєднання кількох ліній валів і ровів, коли вони були розташовані так, що між ними утворювалися горизонтальні майданчики різної ширини. Остання коливається від 25 до 350 м. До городищ цього варіанта можна віднести укріплення Коростуватої, Кулішівки, Перебиківців, Нагорян, Непоротово-Галиці (рис. 1, А, В; 2, З; 3, А, В). Так, на городищі Непоротово-Галиця збереглися два дугоподібних вали з ровами. Перший вал обгороджує майданчик діаметром 50 м. Як вважають дослідники, він був споруджений в ранньозалізному віці. За 80–100 м від нього у XII – першій половині XIII ст. був побудований новий вал [2]. В такий спосіб укріплення городища склалися з двох ліній оборони, між якими розташовувалася смуга завширшки близько 50 м. Аналогічні конструктивні особливості відомі в містах Болохівської землі та на Волині [3]. Як стверджує П.О. Раппопорт, такі конструкції почали використовуватися у військовому зодстві з X – XI ст., але найбільш масове їх використання припадає на XII – першу половину XIII ст. [4].

Прикладом городищ із суцільною структурою оборонних ліній, коли лінії валів та ровів розміщені впритул одна до одної, можуть бути Чорнівське, Карапчівське, Горішньо Шерівецьке городища (рис. 1, Г; 2, Г, Ж). Так, у Горішніх Шерівцях укріплені лінії були споруджені ще в ранньозалізному віці племенами лукашівської культури II – I ст. до н. е. й активно використовувалися слов'яно-руським населенням. Головна укріплена лінія, що складалася з валу заввишки 1,2 – 2 м і рову, оточувала майдан розміром 180x170 м. Центральний майдан, окрім головної лінії, прикривали з напільного боку ще три додаткові смуги оборони, до складу яких входили вали заввишки близько 3 м та рови ранньозалізного віку [5]. Аналогічна картина простежена в давньому Галичі [6].

Під час археологічної класифікації городищ важливими показниками є умови топографічного місцезорозташування та планувальна структура оборонних споруд. За цими ознаками городища X – XIV ст. Сирето-Дністровського межиріччя можна розділити на кілька типів: *прості городища* – Тип 1 – невеликі мисові городища. Вони розташовані на берегах річок, підносяться над їхньою заплавою. Більшість з них не виступає за лінію краю плато, а обмежені з боків балками чи струмками, які впадають у заплаву ріки (рис. 1, А, Б; 3, А, Б; 4, Б, В, Г, Є). Мінімальна висота схилів мисових городищ становить 4–5 м [7].

На всіх мисових городищах, не зруйнованих пізнішими напластуваннями, збереглися оборонні споруди – вал та рів, які переважно повторюють особливості рельєфу місцевості і розташовуються з напільного боку. До таких городищ можна віднести укріплені поселення у Василеві (Хом), Каплівці, Дарабанах-Щовб, Непоротовому-Щовб тощо.

Так, городище Дарабани-Щовб розміщене на високому мисі правого берега р. Дністер. Головний майдан укріпленого поселення розмірами 40x25 м з напільного боку був обгороджений дугоподібним земляним валом та ровом. З інших трьох сторін городище захищали природні стрімкі схили мису [8].

Незначна частина городищ може мати з напільного боку також багаторядну суцільну або розчленовану оборонну лінію. Із загальної кількості мисових городищ 23,8 % мають багаторядну оборонну лінію. При цьому укріплення можуть розміщуватися як по всьому периметру площі городищ, так і з найбільш вразливих сторін (Непоротово-Галиця, Кулішівка тощо) (рис. 1, А; 3, А; 4, В). Переважно вал по краю обриву порівняно з валом з напільного боку має незначні розміри. Зустрічаються пам'ятки, коли значний за розмірами вал або рів проходять по всьому периметру як з напільного боку, так і по краях. Форма більшості мисових городищ не є визначеною, а відповідає конфігурації краю мисів. Тобто вона може нагадувати в плані чотирикутник, трикутник або неправильної в плані фігури.

Проте зустрічаються городища, які мають овальну або округлу форму. Такі городища займають короткі, недостатньо виразні миси з доволі широким напільним боком, які в плані мають вигляд прямого кута, обмежені із суміжних боків природними перешкодами, і ніколи не виступають за лінію краю плато. Оборонні споруди цих городищ частково повторяють захисні властивості рельєфу місцевості. Як правило, їхні оборонні лінії мають правильну геометричну форму: коло, півколо, прямокутник тощо (Недобоївці, Василів-Замчище, Рухотин) (рис. 1, Д, Є; 4, Г). З 14 мисових городищ правильну геометричну форму у вигляді овалу мають 7 городищ, 3 – трикутну і 4 – невизначену. Подібні городища X – XIV ст. широко представлені на теренах давньоруської держави [9].

До Типу 2 належать прості городища, розташовані на видовженому мисі, кінець якого відмежовано валами від вузького продовження. Городища на гряді з двох протилежних напільних боків захищені кількома оборонними лініями, які частково повторяють захисні властивості рельєфу місцевості. Як правило, їхні оборонні лінії мають правильну геометричну форму: коло, півколо, прямокутник тощо. До таких городищ можна віднести Чорнівку, Перебиківці, Горошівці, Снячів (рис. 1, В, Г; 4 Е). Так, Горошівське городище IX – XII ст. розташоване на гряді. З напільного боку його відгороджували три вали з ровами. Два перші з них були споруджені в ранньозалізному віці й у слов'янський період в IX ст., третій, внутрішній збудований у XII ст. з протилежної північно-західної сторони, на місці в'їзду, де проходив хрестоподібний спуск. В IX ст. було споруджено вал з

ровом. Аналогічний рів простежувався і з північного боку, де схили майданчика городища були не такими стрімкими [10]. Очевидно такі укріплення поширено використовувалися й у давньоруський час.

Аналогічні городища відомі й на інших землях розселення русичів. Це є городища Калюс, Пішки, Битиця II, Стеблів [11].

До Типу 3 належать городища, розташовані на краю плато, переважно високому, із стрімкими схилами. Більшість з них має напівкруглу форму, інколи округлу. До таких городищ можна віднести Ломачинці, Дарабани-Замчище (рис. 4, А, Д). Так, городище Дарабани-Замчище розташоване на краю високого мису і півколом оточене високим валом з ровом. Можливо, вал раніше проходив і навколо городища, але в наш час частина укріплень зруйнована кам'яним кар'єром [12]. На краю природної перешкоди досліджені городища й на інших територіях, зокрема в Жовнині II, Калениках, Феськівці Новій, Слободі тощо [13].

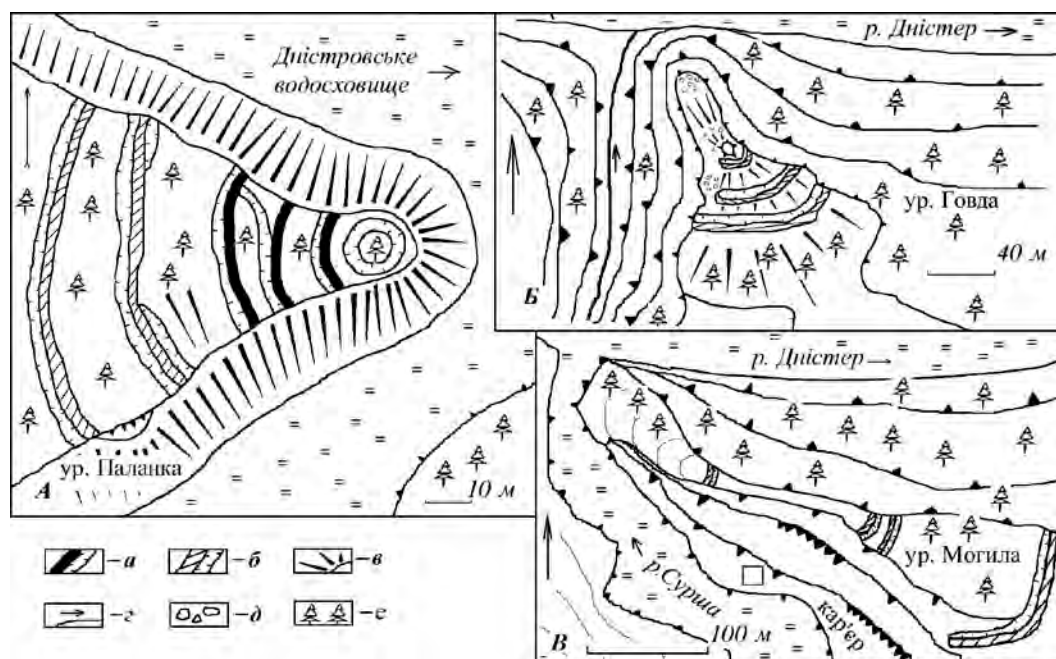

Рис. 3. Прості городища XII – першої половини XIII ст. Сирето-Дністровського межиріччя:

А – Дарабани (Замчище); Б – Василів (Хом); В – Каплівка; Г – Василів (Замчище); Д – Ломачинці;

Е – Горошівці; Є – Дарабани (Щовб); а – вал та рів XII – XIII ст.; б – вал та рів раннього періоду;

в – схили пагорба; г – круті схили; д – кладовище; е – споруди; є – дорога; ж – річка; з – сад; к – ліс

Складні городища. Серед складних городищ слід насамперед відзначити укріплені поселення із суміжним розташуванням укріплених частин, які, як правило, займають природно відокремлену ділянку місцевості. Здебільшого це городища, розташовані на мисах або гряді, які розчленовані на кілька укріплених майданів поперечними багаторядними суцільними або розчленованими оборонними лініями. Це городища Типу 4. До складних городищ такого типу можна віднести укріплені поселення в Коростуватій, Васловівцях, Нагорянах, Ленківцях на Дністрі, Пригородку, Карапчеві, Горішніх Шерівцях, Цецині, Молодії (рис. 2, А, Б, Г, Д, Е, Є, Ж, З). Так, Карапчівське городище складалося з двох укріплених майданів із складною системою суцільних і розчленованих багаторядних ліній [14]. Найскладнішою була система оборони з напільного боку, яка сягала вглиб 60 м. Тут розташовувалися три потужні вали, між якими проходили широкі, до 18 м, рови. Цей майданчик був обгороджений додатково й боковими укріпленими лініями у вигляді залишків валів, які проходили із східної і західної сторін городища понад урвищами. Південний майданчик городища був менш захищеним. Його оборонна смуга складалася лише з невеликого валу і рову. Бокові укріплення відсутні. На цьому майдані військові зодчі під час спорудження давньоруських укріплень використовували залишки слов'янської укріпленої лінії городища – обшинного центру IX ст.

Подібна картина простежена на городищі X – XI ст. у Коростуватій, де оборонна система складалася з кількох рядів різночасових валів і ровів. Найскладнішою була система оборони з напільної південної сторони (глибина оборони 200 м) та на місці в'їзду зі сходу. Тут розміщувалися три вали, споруджені у невизначений час, які перекривали перешийок гряди. За ними, на відстані 20–30 м, досліджено сліди дерев'яного частоколу. Далі, через 30–40 м зодчі використали вал голіградської культури, де спорудили оборонні дерев'яні стіни-зруби. За 40–50 м на північ зберігся вал ранньозалізного віку, за яким через 20 м знаходилися дерев'яно-земляні укріплення головного майданчика (розміром 120x80 м). В'їзд зі східної сторони прикривала додаткова оборонна лінія IX ст., яка активно використовувалася і в XI ст. [15].

Городища подібної конструкції широко представлені серед давньоруських старожитностей України і суміжних регіонів [16].

Тип 5 – складні городища із суміщеним плануванням оборонних споруд. Такі городища розташовані, як правило, на рівній місцевості, для якої характерні мінімальні відхилення від ідеальної рівнини. Ці городища мають оборонні лінії правильної геометричної форми, незалежної від особливостей рельєфу місцевості. Причому оборонна лінія зовнішнього ряду не з'єднується з оборонною лінією внутрішнього ряду, а концентрично йде довкола неї. До такого типу належить городище Ленківці на Пруті з оборонними спорудами овальної форми (рис. 2, В). Система оборони Ленківецького городища була доволі складною. Крім головного потужного оборонного валу, який оточував площу діаметром 80 м, укріплене поселення прикривала система концентричних ровів завширшки близько 13 м і завглибшки близько 3 м, заповнених водою, які оточували дитинець з усіх боків [17]. Глибина оборонних смуг навколо Ленківецького городища становила 350 м.

Подібні складні городища правильної геометричної форми відомі на багатьох давньоруських землях [18].

Із врахованих у класифікації городищ частка поселень Типу 1 становить 46 % [13]. На чотири інші відповідно припадає 13,3 [4], 10 [2], 26,6 [8], 3,3 % [1]. Ці цифри цілком збігаються з висновками, до яких прийшов А.В. Куза, досліджуючи городища на теренах давньоруської держави [19].

Аналогічно, серед простих городищ досліджуваної території 13 розташовані на мисах, що становить 61,9 %, 5 – на гряді, відповідно 23,8 %, на краю майданчика 3 – (14,2 %). Серед складних найбільше городищ, розташованих на гряді 8, що становить 80 %, по одному на мису і рівній місцевості (10 % кожний).

Подібне розташування простих і складних городищ простежене науковцями і на інших територіях давньоруської держави, зокрема, в Прикарпатті, Поліссі, Середньому Подніпров'ї тощо. Тут на мисах розміщено 51,6 % усіх городищ [20].

Отже, під час спорудження укріплень на Русі максимально використовувалися захисні властивості рельєфу місцевості. Це просте, але водночас ефективне розв'язання завдань оборони з найменшими затратами трудових і матеріальних ресурсів було найбільш поширеним [19].

У топографічному розташуванні городища Сирето-Дністровського межиріччя мають певні локальні особливості. Через природні особливості місцевості тут є в достатній кількості мисів, особливо в Дністровському каньйоні. Тому на досліджуваній території переважають мисові городища.

На теренах Буковини зустрічаються прості і складні городища з багаторядною системою оборонних ліній як суцільною, так і розчленованою. На думку М.П. Кучери, доцільність багаторядних оборонних ліній зумовлювалася і тактичними міркуваннями, і властивостями рельєфу місцевості [22, с. 48].

Всього на теренах краю нараховується 21 простих і 10 складних городищ давньоруського часу з багаторядними оборонними лініями, що відповідно становить 67,7 і 32,2 %. З них суцільне планування мають 3 простих і 2 складних городища, що становить відповідно 10,3 та 6,8 %. Розчленоване розташування оборонних ліній мають 5 простих і 8 складних городищ (17,2 і 24,1 %). Оборонні лінії складного городища в Горішніх Шерівцях поєднували в собі розчленовану та суцільну структуру оборонних ліній (3,4 %). Решта 55, 3% припадає на однорядні оборонні лінії.

Отже, багаторядні лінії зустрічаються частіше на складних городищах, ніж на простих, майже у два рази. На складних городищах, крім того, значно більшу питому вагу мають розчленовані оборонні лінії, що характерно, власне, для Сирето-Дністровського межиріччя. Для інших слов'яно-руських територій, наприклад межиріччя Случі та Південного Бугу, притаманні як суцільні, так і розчленовані, а для Правобережжя, Середнього Подніпров'я та Лівобережжя – суцільні багаторядні лінії [22, с. 48].

Отже, як бачимо на території межиріччя Верхнього Сирету та Середнього Дністра військово-оборонне зодчество знаходилося на досить високому рівні і не поступалося іншим слов'яно-руським територіям.

1. Кучера М.П. *Слов'яно-руські городища VII – XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем*. – К.: Інститут археології НАН України, 1999. – С. 19. 2. Тимощук Б.О. *Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.)*. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 84. 3. Раппопорт П.А. *Военное зодчество Западнорусских земель X – XIV вв.* // МИА. – № 140. – 1967. – С. 134; *Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П. та ін. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля*. – Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів, 2004. – С. 14–19. 4. Раппопорт П.А. *Вказ. праця*. – С. 134. 5. Тимощук Б.О. *Вказ. праця*. – С. 58–59. 6. Раппопорт П.А. *Вказ. праця*. – С. 133. 7. Кучера М.П. *Вказ. праця*. – С. 28. 8. Тимощук Б.О. *Вказ. праця*. – С. 116. 9. Раппопорт П.А. *Вказ. праця*. – С. 51; Кучера М.П. *Нові дані про городища Житомирщини* // *Археологія*. – 1982. – Вип. 41. – С. 72–82; *Зварыч В.В., Пелецишин Н.А., Чайка Р.М. Разведки на Волини* // *АО 1976 г.* – М.: Наука, 1977. – С. 297 – 298; *Звіздецький Б.А. Про деякі особливості древлянських городищ VIII – X ст.* // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст.* – К.: Корвін-прес, 2004. – С. 41–50. 10. Тимощук Б.А. *Восточнославянская община VI – X вв. н.э.* – М.: Наука, 1990. – С. 154. 11. Кучера М.П., Сухобоков О.В. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* // *НА ІА НАНУ*. – 1971/17. – 74 с; Кучера М.П., Іванченко Л.І. *Давньоруська оборонна лінія в Пороссі* // *Археологія*. – 1987. – Вип. 59. – С. 67–79. 12. Тимощук Б.О. *Давньоруська Буковина*. – С. 166. 13. *Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь*. – К.: АН УРСР, 1966. – 148 с; Кучера М.П. *Давньоруські городища в західній частині Переяславищини* // *Археологія*. – 1978. – Вип. 25. – С. 21–31; *Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа* // МИА. – 1961 – №104. – С. 345. 14. Тимощук Б.О. *Вказ. праця*. – С. 93–94. 15. *Там само*. – С. 172–174; Тимощук Б.А. – *Восточнославянская община*. – С. 30–31. 16. *Петегирич В.М. Исследования древнего Белза и у С. Тяглив* // *АО 1981 г.* – М.: Наука, 1983. – С. 306–307; Раппопорт П.А. *Вказ. праця*. – с. 64; Кучера М.П. *Нові дані про городища Житомирщини* // *Археологія*. – 1982. – Вип. 41. – С. 72–82; *Попко О.О. Слов'янські археологічні пам'ятки в нижній течії Десни* // *СВУ*. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип.1. – С. 129–140. 17. Тимощук Б.О. *Вказ. праця*. – С. 69 – 70. 18. *Dąnbrowska E. Wielkie grody dorzecza górnej Wisły*. – Wrocław – etc, 1973. – 190 s.; *Skibiński S. Wczesnośredniowieczne grodzisko Szwedzkie Okopy w Kaniach-Krowicy, pow. Chełm* // *WA*. – 1964. – Т.30. – Z.3/4. – S.493–494. 19. *Куза А.В. Укрепленные поселения* // *Древняя Русь. Город, замок, село*. – М.: Наука, 1985. – С. 40. 20. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья*. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 20; Кучера М.П. *Основні етапи розвитку стародавнього Плісеська* // *МДАПВ*. – 1959. – Вип.2. – С. 132–145; Кучера М.П. *Давньоруські городища на правобережжі Київщини* // *Дослідження з слов'яно-руської археології*. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 176–179; *Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі* // *Дослідження з слов'яно-руської археології*. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 164–175.